

ТАҲЛИЛИЙ МАҚОЛАЛАР ҚИСМИ

1. Миллий экспортчиларни рағбатлантириш сиёсатини такомиллаштириш масалалари

Ушбу мақола ЮСАИДнинг «Ўзбекистонда Иқтисодий Ислохотлар» Лойиҳаси доирасида Тошкент Давлат Иқтисодиёт университетида амалга оширилган тадқиқот иши асосида ёзилган. Тадқиқот ишининг муаллифлари С.С.Фуломов, С.В.Ким, Д.К.Аҳмедов, Ш.З.Шукуров, Н.Сирожиддинов, А.Юлдашев, Г.И.Малашина, Г.Зоҳидов, М.Маҳмудовлардир.

Кириш

Ўзбекистонда жорий иқтисодий ислохотлар жараёнида экспортга нисбатан глобаллашувнинг афзалликларидан максимал фойдаланиш ва унинг салбий оқибатларини минималлаштириш сиёсатини юритиш муҳим масала ҳисобланади ва бу ўз навбатида ишлаб чиқарувчиларни экспортни ва мамлакат экспорт салоҳиятини юксалтиришга рағбатлантириши мумкин. Шу маънода экспортни раўбатлантириш борасидаги жаҳон тажрибасини ўрганиш ва мавжуд кўп миқдордаги муқобиллар орасидан экспорт сиёсатининг нисбатан самарадор воситаларини қўллаш, мамлакатда Бутунжаҳон Савдо Ташкилоти (ЖСТ) томонидан ўрнатилган умум қабул қилинган ташқи савдо амалиёти стандартларини жорий этиш олдимишга қўйилган мақсадларга етишишнинг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Экспортни рағбатлантиришнинг жаҳон тажрибаси

Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда экспортни рағбатлантириш сиёсати улардаги ривожланишнинг турли босқичларида ўтказилган, бу эса ўз вақтида раўбатлантириш воситаларини ва ёндашувни жуда кучли тарзда ўзгартирди ва кенгайтди. Экспортни рағбатлантиришнинг, кўплаб мамлакатлар мисолида бир хилда муваффақиятли кечган ягона сиёсати мавжуд, деб таъкидлаш мумкин эмас. Ҳар бир мамлакат ўз иқтисодий шароити, тараққиёт босқичи, шунингдек, жаҳондаги иқтисодий, сиёсий вазиятдан келиб чиққан ҳолда ўз тараққиётида экспортни рағбатлантиришнинг турли услубларини қўллаган.

Мамлакатлар хорижий тажрибалардан келиб чиқиб, давлат аралашуви воситаси сифатида ва шунингдек, кўпроқ бозор механизмларига таянган ҳолда ўз экспортларини рағбатлантиришган. Шундай қилиб, экспортни давлат аралашуви воситасида рағбатлантириш, айниқса, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва жаҳон бозорига олиб чиқиш учун салмоқли сармоялар сарфини талаб қиладиган ноанъанавий экспорт ёки замонавий техник жиҳатдан мураккаб маҳсулотлар экспортида ижобий натижаларини берди. Ушбу вазиятда давлатнинг молиявий кўмаги, унинг хусусий сармояни сафарбар қилишдаги ҳаракатлари, инфратузилмаларга асос солиш улкан аҳамият касб этди ва экспорт тузилмаларининг нисбатан қисқа муддатларда мукамаллашувини таъмин этди¹².

Бошқа томондан эса, бир қатор бошқа давлатлар (Малайзия, Сингапур, Таиланд, Тайван) нинг тажрибаси асосан бозор механизмларига таянишни ўзида акс эттиради. Саноати ривожланган давлатлар сирасига мансуб экспортга йўналтирилган давлатлар (Таиланд, Тайвань, Малайзия) нинг кўпчилигида ҳукумат экспорт масалаларига деярли аралашмаган¹³. Бошқа давлатлар эса, аксинча, экспортчилар учун қулай макроиқтисодий шароитларни яратиш билан бир қаторда экспортни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг махсус шаклларида ҳам фойдаланишган.

Ўтказилган тадқиқот шуни кўрсатадики, экспортни рағбатлантиришнинг асосий воситалари қуйидагилардир: қулай макроиқтисодий муҳит ва ишлаб чиқарувчилар учун экспортга рағбат яратиш. Экспортни рағбатлантириш чора-тадбирлари давлат даражасида ҳам, ҳудудий бўлинмалар доирасида ҳам амалга оширилади. Бунда экспортни рағбатлантиришнинг асосий воситалари сифатида қуйидагилар намоён бўлиши мумкин: солиқ ва бож имтиёзлари; грантлар ва имтиёзли кредитлар бериш; валюта курсини белгилаш ва назорат қилиш; экспортни жадаллаштириш учун мамлакатда ва хорижда махсус давлат жамғармалари, ташкилотлари ва марказларини тузиш.

Экспорт субсидиялари – айрим маҳсулотларни чет мамлакатларга экспорт қилишда экспорт қилувчи ташкилотларга давлат ёки масъул институтлар томонидан тақдим этиладиган молиявий имтиёзлардир. Кўплаб вазиятларда нафақат экспорт, балки умуман маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам яширин протекционистлик тўсиқларига ишора қилинган ҳолда субсидия қилинади. Субсидиялар, кўп маблағ сарфланадиган товарлар билан бир қаторда айрим тайёр маҳсулотлар экспортига, айниқса, қишлоқ хўжалик маҳсулотларика нисбатан кенг тарзда ишлатилади. Масалан, Жанубий Корея

12 www.budgetrf.nsu.ru

13 www.budgetrf.nsu.ru

ҳукумати 2001 йилда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилишга W 25.95 миллиардни ташкил қилувчи субсидия ажратди. Ушбу субсидиялар мевалар, гуллар, сабзавотлар, кимчи, женьшень ва қора мол маҳсулотларига тегишли эди¹⁴.

Экспорт кредитлари асосан тайёр маҳсулотларга берилади ва узоқ ва қисқа муддатли кредитларни ўз ичига олади. Кредитлаш қайта молиялаштириш, субсидиялаш ёки суғурталаш махсус жамғармалари орқали тўлаш йўли билан амалга оширилади. Махсус кредитлаш жамғармаларини тузиш банклар ва ҳукуматлараро банк ташкилотлари орқали амалга оширилади¹⁵.

Экспортни суғурталаш экспорт кредитларига давлат кафолатларини тақдим этиш орқали амалга оширилади. Кафолатлар экспорт кредитларини тақдим қилувчи банкларга берилади. Суғурта нафақат анъанавий тижорий, балки сиёсий хавф-хатар (риск)ларни ҳам қоплайди. Ҳозирги даврда у кенг турдаги маҳсулотлар ва мамлакатларга тарқалган. Суғурта муддатлари анчайин хилма-хил. Суғурталаш Экспорт-импорт банки (АҚШ), Экспорт кредитларини кафолатлаш департаменти (Буюк Британия) каби махсус ташкилотлар ёки ушбу мақсадлар учун давлат маблағларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган хусусий суғурта компаниялари (Олмония, Белгия) орқали амалга оширилади.

Масалан, Бразилияда экспортни молиялаш, суғурталаш ва кафолатлаш қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, машина асбоб-уқуналари, узоқ вақт фойдаланиладиган товарлар ва хизматлар сингари кўплаб маҳсулотлар учун бразилиялик экспортчиларга кредит ажратадиган махсус Дастур (PROEX) воситасида амалга оширилади¹⁶. Малайзияда белгиланган фоиз қиймати билан қисқа муддатли молиялаш тижорат банклари орқали Малайзия Экспорт-Импорт Банки (ЭИБ) томонидан молиялаштирилади ва тартибга солиб турилади¹⁷. Шундай қилиб, қисқа муддатли молиялаштириш саноат ишлаб чиқарувчилари, савдо компаниялари ва билвосита экспортчилар (бевосита ишлаб чиқарувчиларнинг етказиб берувчилари) га берилади. Жанубий Кореяда ЭИБ тўловни амалга оширмаслик хатари ҳолатидагина экспорт кредитлари ва уларни суғурталашни тақдим этади¹⁸. Шунингдек, ЭИБ тижорий ва сиёсий хавф-хатар ҳолатида ҳам экспортни суғурталаш воситасида рағбатлантиради. Мисол учун, 2002 йилда ўрта ва узоқ муддатли экспорт суғурталарини максимал қоплаш шартнома қийматининг 95% идан 100 % га ошди¹⁹. 2002 йилда кредитларни олувчиларнинг асосий қисмини капитал маҳсулотлар (саноат маҳсулотлари, машинасозлик ва кемасозлик)ни экспорт қилувчилар ташкил этишди. Ушбу соҳаларда экспорт даражаси 13 % га, яъни W 42 триллионгача ўсди (умумий экспорт ҳажмининг деярли 1/5 қисми), улардан 80% и қисқа муддатли суғурталашлар томонидан тақдим қилинган эди²⁰.

Солиқ ва бож имтиёзлари экспортчиларни тўғри ва айланма солиқларни тўлашдан озод этиш йўли билан амалга оширилади. Шунингдек, хорижий филиаллар очаетган фирмаларнинг солиқ тўловини камайтириш, хорижда филиал очиш учун олиб борилаётган тадқиқотларга сарфланаётган харажатларни солиқ тўловидан истисно этиш, экспортга йўналтириладиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ишлатиладиган материаллар ва бутловчи қисмлар тайёрлашда солиқдан озод этиш, экспортни ривожлантириш учун солиқдан озод этилган пул жамғармаларини тузиш, божхона тўловларини камайтириш ва қайтариш ҳам мумкин.

Масалан, Жанубий Кореяда экспорт ишлаб чиқаришда мунтазам ишлатиладиган чет элдан олиб келинадиган хомашёлар божхона тўловларидан озод этилган²¹. Малайзияда машина асбоб-уқуналари, асбоб-уқуналар, хомашё ва экспорт учун саноат ишлаб чиқаришнинг бутловчи қисмларини импорт қилиш божхона ва солиқ тўловларидан озод қилинган. Агар экспорт ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун импорт қилинган маҳсулотлар 12 ой ичида экспорт қилинса, 90 % божхона тўловлари ва айланма маблағлардан тўланган солиқ тўлалигача ишлаб чиқарувчига қайтарилади²². Сингапурда халқаро савдога жалб этилган компанияларга ҳукумат томонидан солиқ имтиёзлари тақдим этилади. АҚШда солиқ чегирмаларига эришиш учун экспортчилар чет мамлакатда ўз маҳсулотларни сотиш бўйича хорижий филиал очишлари зарур. Агар америка фирмаси маҳсулотларини хорижий филиал воситасида экспорт қилаётган бўлса, АҚШ қонунчилигига кўра фойданинг бир қисми солиқдан озод этилади. Шу тарзда америкалик экспортчилар ҳар йили \$ 1,5 миллиард²³ солиқ чегирмалари тизимидаги қулайликлардан фойдаланган ҳолда тежаб қолишади.

14 WTO Secretariat, «Trade Policy Review: South Korea», 2000, in www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp_rep_e.htm#bycountry
15 www.budgetf.nsu.ru

16 WTO Secretariat, «Trade Policy Review: Brazil», 2000, in www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp_rep_e.htm#bycountry

17 WTO Secretariat, «Trade Policy Review: Malaysia», 2001, in www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp_rep_e.htm#bycountry

18 WTO Secretariat, «Trade Policy Review: South Korea», 2000, in www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp_rep_e.htm#bycountry

19 www.koreaexim.go.kr

20 WTO Secretariat, «Trade Policy Review: South Korea», 2000, in www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp_rep_e.htm#bycountry

21 WTO Secretariat, «Trade Policy Review: South Korea», 2001, in www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp_rep_e.htm#bycountry

22 WTO Secretariat, «Trade Policy Review: Malaysia», 2001, in www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp_rep_e.htm#bycountry

23 www.fkpi.ru/index.php?page=analytics_06

Валюта қиймати маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ўта муҳим аҳамият касб этади. Ўз экспорт салоҳиятини жадал ривожлантираётган кўпгина мамлакатлар (Чили, Колумбия, Мексика, Тайван, Хитой, Жанубий Корея, Индонезия)²⁴ экспортни рағбатлантириш учун ўз миллий валюталари қийматини сунъий тарзда паст даражада ушлаб туриш йўлидан бордилар. Улар айна мақсадда миллий валютани прогрессив қадрсизлантириш дастуридан фойдаландилар, бунинг учун баъзида «судралувчи боғланма» услубидан (валюта қиймати унинг муайян даражада доимий ўзгариши белгилаб олинган система) фойдаландилар, ёки ўз валюталарининг кескин девальвациясини ўтказдилар. Бунда экспортнинг ўсиши зарур даражадаги қийматсизлантиришнинг ва шу билан бирга бундай сиёсат самарадорлигининг асосий ўлчови ҳисобланади.

Ташкилий шакллар нуқтаи назаридан давлат экспортчиларни қўллаб-қувватловчи махсус жамғармаларни тузиши мумкин ёки мамлакатда ва хорижда миллий ишлаб чиқарувчилар экспортни илгари сурувчи махсус ташкилотларга асос солиши мумкин. Бу ташкилотлар асосан давлат ташкилотлари ҳисобланиб, миллий экспортчиларни тижорий ахборотлар, маркетинг тадқиқотлари, хорижий харидорлар хизматлари билан таъминлайдилар ва юклаш, ташиш ҳамда қадоқлаш бўйича маслаҳатлар берадилар. Айна институтларнинг айримлари экспортчиларни тайёрлаш ва рағбатлантириш дастурларини ишлаб чиққанлар ва шу билан бирга уларни экспорт лицензиялари билан таъминлаганлар ҳамда сармояларни рағбатлантиришда иштирок этганлар. Масалан, АҚШда америка экспортни рағбатлантириш экспортни рағбатлантиришга йўналтирилган махсус институтларни тузиш билан амалга оширилади. Шундай ташкилотлардан бири 1969 йилда асос солинган хусусий хорижий сармоялар бўйича корпорация – Overseas Private Investment Corporation (ОПИК) ҳисобланади. Экспортни рағбатлантирадиган асосий жамғарма қисман давлат ва хусусий сектор томонидан молиялаштирилади. 1971 йилдан бошлаб, ОПИК орқали молиялаштирилган сармояларнинг умумий ҳажми 138 млрд. АҚШ долларини²⁵ ташкил этди. ОПИК тармоғи орқали инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш АҚШ иқтисодига 63 млрд. долларлик ҳисса қўшди ва 250 мингта янги иш ўринларининг яратилишига хизмат қилди. Одатда корпорация инвестицион лойиҳаларнинг фақат бир қисминини молиялаштиргани туфайли, унинг ёрдамида амалга оширилган маблағ ажратмаларининг ҳақиқий масштаблари анчагина йирикдир²⁶. Буюк Британия тажрибаси ҳам мисол бўлиши мумкин. Бу ерда ҳукумат Форин Офис ҳамда савдо ва саноат Вазирлигига бўйсунадиган Халқаро савдо Агентлиги (ХСА) га асос солди. У манфаатдор вазирликлар ва бошқармалар, савдо палаталари, бизнес ассоциациялари ва биринчи навбатда Британия саноати Конфедерацияси ва яширин экспорт Кенгаши, шунингдек, Британиянинг хориждаги дипломатик миссияларининг тижорий бўлимлари фаолиятини мувофиқлаштиришга йўналтирилган²⁷.

Мамлакатлар экспортни рағбатлантиришнинг анчайин мураккаб комплекс схемаларига мурожат қилишлари ҳам мумкин. Масалан, Жанубий Корея 1961-1973 йиллар давомида экспортни қўллаб-қувватлаш билан бир пайтда импорт соҳасида ҳимояланишнинг агрессив сиёсатини олиб борган. Савдо ва алмашув қийматининг қатъий назорати изчил молиявий ва саноат сиёсати билан уйғун тарзда олиб борилди. Савдо сиёсати экспорт структурасига нейтрал бўлгани ҳолда аниқ равишда экспортни рағбатлантиришга йўналтирилганди. Экспортчилар турли-туман валюта қийматлари, бевосита молиявий кўмак, ишлаб топилган хорижий валютани ўзларига керакли маҳсулотлар импортига ишлатишга рухсат, чет эл валютасида кредит олиш ҳуқуқи каби кўплаб имтиёзлар воситасида қўллаб-қувватланар эди²⁸. Айна пайтда корейс экспортчилари учун импорт назоратига нисбатан салмоқли истиснолар ва шунингдек, тариф имтиёзлари жорий қилинган эди. Кўмак давлат томонидан назорат қилинадиган банк тизими йўналишидан ҳам кўрсатилар эди. Давлат банк кредитларига эҳтиёжманд бўлган саноат соҳалари ёки фаолият турларини белгилаб берар эди. Бундай кредитлар кўпинча имтиёзли бўлар эди. Экспорт фаолият қарз олувчиларнинг кредит олишга лаёқатлигини тасдиқлайдиган восита бўлиб хизмат қиларди.

Бошқа томондан эса, Сингапур тажрибаси эркин савдо сиёсатига таянар эди. Ҳатто Осиё кризиси даврида ҳам Сингапурда протекционизм сиёсатининг ҳеч қандай кўриниши кўзга ташланмади. Сингапур ҳукумати сармояларни рағбатлантириш ва эркин савдо сиёсати жаҳон саҳнида муваффақиятли иштирок этишнинг асосий детерминантлари эканлиги ҳақидаги фикрга тўлалигича қўшилдилар. Шу тарзда, эркин савдо сиёсати турғун иқтисодий база билан биргаликда Сингапурга дунёдаги энг юқори ЯИМ кўрсаткичини²⁹ таъмин этиш билан бирга унга Осиё кризисидан кейин шиддат билан оёққа туриш имконини берди.

24 www.budgetrf.nsu.ru

25 www.fkpi.ru/index.php?page=analytics_06

26 www.fkpi.ru/index.php?page=analytics_06

27 www.economy.gov.ru/webcontent/economy/www.economy.gov.ru/merit/svti/korinf/grbritain/3-3.html

28 Kihwan, K., 1985, "The Korean Economy: Past Performance, Current Reforms and Future Prospects", Korean Development Institute
29 WTO Secretariat, "Trade Policy Review: Singapore", 2000, in www.wto.org/english/tratop_e/tp_r_e/tp_rep_e.htm#bycountry

Юқорида саналган экспортни рағбатлантириш чора-тадбирларининг ҳаммаси у ёки бу даражада турли мамлакатларнинг замонавий тажрибасида қўлланилади. Бироқ ушбу чоралардан алоҳида бирининг муайян бир вақт давомида ёки турли тараққиёт босқичидаги маълум бир давлат тажрибасидаги аҳамияти асло тенг қийматга эга эмас. Бу шу билан изоҳланадики, бугунги кунга келиб, экспортни рағбатлантиришнинг шу пайтгача қўлланган воситаларининг аҳамияти халқаро савдо шароитидаги изчил ўзгаришлар ва глобализация натижалари оқибатида сезиларли даражада камайган. Мисол учун, бугунга келиб экспорт кредитларини суғурталаш кенг тарқалган, ваҳоланки, бир неча ўн йиллар муқаддам экспортни субсидиялашнинг аҳамияти каттароқ эди.

ЖСТ доирасида субсидия тушунчаси ишлаб чиқилган, уларнинг шакллари ва қисқартириш чоралари аниқланган. Масалан, ЖСТ аҳоли жон бошига ЯММ кўрсаткичи 1000 АҚШ долларидан юқори бўлган давлатлар учун экспорт субсидияларини таъқиқлаб қўйганки, кўпчилик мамлакатлар бундан катта зарар кўришяпти. Фақат аҳоли жон бошига ЯММ кўрсаткичи 1000 АҚШ долларидан кам бўлган давлатларга мазкур воситадан фойдаланиш ҳуқуқи берилган. Агар мамлакат аҳоли жон бошига ЯММ кўрсаткичининг шундай даражасига эришса, у саккиз йил давомида экспорт субсидияларидан фойдаланишдан воз кечиши лозим³⁰. Экспорт субсидияларини қўллашга қарши асосий далил шуки, давлат миллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлар экан, маҳсулотлар ва хизматларнинг ҳақиқий қийматини сунъий тарзда арзонлаштиради.

ГАТС битими доирасида ЖСТ экспортни лимитлайди ва миқдор чекловлари қўяди, бу эса кўпгина мамлакатларнинг халқаро савдода иштирокини жуда кучли даражада мураккаблаштиради³¹.

Жаҳон бозорига кириб бориш йўлидаги энг баҳсли муаммолардан бири бўлмиш қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспортини рағбатлантириш масаласига алоҳида эътибор қаратиш лозим. ЖСТга аъзо давлатларнинг 2003 йил сентябрда Канкун (Мексика)да бўлиб ўтган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг савдоси³² масаласидаги музокаралари экспортни субсидиялашга нисбатан бой ва камбағал давлатлар ўртасидаги келишмовчилик туфайли таназзулга юз тутди.

Доха (Қатар, июль 2004)да бўлиб ўтган учрашувда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспортини субсидиялаш масаласи яна бир бора кўтарилди. Ривожланган давлатлар томонидан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини арзон импорт воситасида етиштирувчиларни қўллаб-қувватлаш учун йилига 300 миллиард АҚШ доллари³³ миқдоридаги экспорт субсидияларини қўллаётганлиги ривожланаётган давлатларнинг кучли ғазабига сабаб бўлди. Жаҳон банкининг баҳосига кўра, Япония, ЕИ ва АҚШ пахта, шоли ва бошқа маҳсулотлар нархини субсидиялаб фақат ўз фермерларини қўллаб-қувватлаш учун йилига 184 миллиард АҚШ доллари сарфлайдилар ва бунинг воситасида сунъий тарзда рақобатни бўғишади ва камбағал давлатларнинг ишлаб чиқарувчиларига савдо учун имконият бермайдилар³⁴. Музокара қатнашчиларининг фикрига кўра³⁵, субсидияларни камайтириш тартиби, божларни камайтиришнинг аниқ ўлчами ва пахта етиштирувчиларни қўллаб-қувватлаш масалалари энг мураккаб муаммолар саналади.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ЖСТ нинг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспортини рағбатлантириш тартиб ва қоидалари таркибини келгусида қайта кўриб чиқишга зарурият пайдо бўлди. Савдони эркинлаштириш чоралари қабул қилинган қишлоқ хўжалиги соҳасида қатор битимлар тузилди. Савдога путур етказувчи миллий экспортчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чораларини чеклаш ЖСТ нинг жуда аҳамиятли талаби ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида экспортни субсидиялашнинг барча шакллари тақиқлаш масаласи ҳам кўтарилди. Масалан, шу тарзда, қуйидагиларни тақиқлаш ҳақида битим тузилди: экспорт субсидиялари, экспорт кредитлари, беркитилиши 180 кундан узоққа чўзиладиган кафолатлар ва суғурта дастурлари³⁶. Шундай қилиб, ривожланаётган ва ривожланган давлатларнинг бозорга чиқиш тартибини ўзгартириш бўйича чора-тадбирлар қабул қилинди, унга кўра ЖСТнинг асосий талаби импорт қилинаётган давлатларга тарифларнинг камайтирилиши бўлди. Кам ривожланган мамлакатларга алоҳида эътибор қаратилди. Демак, ЖСТнинг ривожланган ва ривожланаётган аъзолари кам ривожланган давлатларнинг маҳсулотлари учун бож тўловларидан озод бозорга кириш квоталарини кафолатлашлари шарт.

Умуман олганда, ЖСТнинг сўнгги йиғилиши нафақат экспортни мувофиқлаштириш масалаларига, балки савдони рағбатлантиришга ҳам давлатнинг аралашувини чеклаш воситасида савдони

30 Hoekman, Bernard, and Michel M. Kostecki, 2001. The Political Economy of the World Trading System: The WTO and Beyond. 2d ed. New York: Oxford University Press

31 Стиглиц, Джозеф и Дэвид Эллерман, «Мосты через пропасть: Макро- и Микростратегии для России», Мировой Банк в /www.ptpu.ru/issues/5_00/3_5_00.htm

32 Блумберг, Январь 11, 2005

33 Xinhua, December 26, 2004

34 «Интерфакс», 19.07.2004

35 «Интерфакс», 19.07.2004

36 www.wto.org/1/579

эркинлаштириш тенденциясини илгари сурди. Шундай қилиб, маҳсулотлар ва хизматларнинг халқаро қийматини сунъий тарзда пасайтирувчи ва бузувчи экспорт субсидияларини чеклаш, протекционизм сиёсати даражасини камайтириш ва бозорга тўсиқларсиз кириб бориш шароитларини таъминлаш масалаларига диққат жалб қилинди. Колумбия Университетининг профессори Арвинд Панагарая каби айрим скептикларнинг қайд этишича³⁷, озиқ-овқат маҳсулотларининг соф импортчилари ҳисобланадиган кам ривожланган давлатлар ривожланган давлатлар бозорига божсиз кириш ҳуқуқи эгалар ва айнан улар қишлоқ хўжалигининг эркинлаштирилишидан кўпроқ зарар кўришади. Чунки, мазкур ислохот афзалликлар системасининг аҳамияти емирилган бир пайтда импорт қилинадиган озиқ-овқат маҳсулотлари нархининг кўтарилишига таъсир қилади. Бунга нисбатан Жаҳон Банки³⁸ қуйидагича муносабат билдиради: ҳатто қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш борасида олиб борилаётган ислохотлар натижасида айрим мамлакатлар зарар кўрган тақдирда ҳам умумий натижа ижобий бўлади. Негаки, савдони эркинлаштириш ривожланаётган мамлакатлар учун жаҳон бозорларига тўсиқсиз кириб бориш имконияти ва экспорт салоҳиятини рўйбга чиқариш демакдир.

Ўзбекистонда экспортни рағбатлантириш сиёсатини такомиллаштириш

Экспортни рағбатлантириш сиёсати³⁹ ва халқаро меҳнат тақсимотининг афзалликларидан максимал фойдаланишга ўтиш мақсадида мамлакат экспорт операциялари самарадорлигини янада ошириш ҳамда юқори қўшилган қиймат соҳаларида мамлакатнинг нисбий устиворлигини ошириш экспорт тизимини янада эркинлаштириш билан чамбарчас боғлиқдир.

Экспорт қилиш тақиқланган маҳсулотлар рўйхатини қисқартириш экспортни эркинлаштириш соҳасидаги муҳим йўналиш ҳисобланади. Жорий операциялар ҳисоби бўйича сўмнинг эркин конвертацияси жорий қилинган бугунги кунда, қайд этилган рўйхатдаги қўллаб маҳсулотларга нисбатан чекловнинг бекор қилиниши мамлакат экспорти ва экспорт салоҳиятининг ўсиши ҳам ташқи савдо самарадорлигини оширишда муҳим омил бўлиши мумкин.

Экспортни эркинлаштиришнинг яна бир муҳим йўналиши ЎЗР ТИАА да экспорт шартномаларининг муайян категорияларини олдиндан рўйхатга олишнинг чора-тадбирларини такомиллаштириш ҳисобланади. Бизнинг назаримизда, экспорт шартномаларини олдиндан рўйхатга олишни нисбатан самаралироқ бўлган экспорт қилинаётган маҳсулотларни божхона тозаловидан ўтказиш тизими билан алмаштириш мамлакат экспорти ва экспорт салоҳиятининг ўсишига хизмат қилади.

Экспортни рағбатлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан ташқи савдо ҳисоб-китоблари тизимини такомиллаштириш ва мавжуд турли-туман чекловларни бекор қилишга ҳам боғлиқдир. Жумладан, қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш миллий фирмалар экспорти ривожини сезиларли даражада рағбатлантириши мумкин бўларди: – экспортнинг фақат эркин конвертация қилинадиган валютада амалга ошириладиган қисминигина эмас, балки бутун экспортни қўшилган қиймат солиғидан озод қилиш; – ташкилотларнинг экспорт имкониятини ва ҳисоб-китобнинг замонавий мезанизмларини киритишни сезиларли даражада чеклайдиган экспорт қилинаётган маҳсулотлар учун кенг қўлланиладиган 100 фоизлик олдиндан тўлов амалиётини бекор қилиш⁴⁰; экспорт кредитлари, экспорт кредитларининг суғуртаси ёки экспортчиларга қарама-қарши банк кафолатларини беришни қўллашни жорий этиш; – миллий валютага бўлган ишонччи юксалтириш учун ташқи савдо сиёсатини эркинлаштиришда республика ҳудудида товарлар ва хизматлар тўлови учун чет эл валютасини қабул қилишга рухсат берадиган қоидаларни қайта кўриб чиқиш лозим⁴¹,

37 Financial Times, Январь 11, 2005

38 Financial Times, Январь 11, 2005

39 Экспортни рағбатлантириш сиёсатига ўтиш, шунингдек, импорт протекционизми сиёсати даражасини пасайтириш, монетар ва фискаль сиёсатни узгартириш, банк соҳасини ислох қилиш, аграр соҳада ислохотларни чуқурлаштириш ва х. к. ларни ҳам назарда тутати. Бу ислохотларнинг барчаси жамъармалар ва сармояларни рағбатлантириш, ијтисодиётда рајобат мујитини яратиш, бизнеснинг трансакцион харажатларини камайтириш ва экспортни рағбатлантириш сиёсати учун хос булган қийматни бузишни бартараф этишнинг муҳим шартлари ҳисобланади. Фақат муаммонинг ечимига комплекс ёндашувгина иктисодий та- раққиёт суръатларини тезлаштиришнинг мујим шarti ҳисобланадиган миллий ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардошлилиги ва ташқи савдонинг самарадорлигига олиб келиши мумкин. Таассуфки, ушбу масалалар мазкур таҳлил доираларидан чиқиб кетади ва алоҳида тадқиқотларни талаб қилади.

40 Анчагина бахсли масала, негаки, барча ривожланган мамлакатларда 100 % олдиндан туловсиз маҳсулотни сотиб олиш/импорт қилиш жуда қийин. «Фрибгарлик» омилини доимо ёдда тутиш керак, Ўзбекистон бундай вазият билан тукнаш кел- ган ва бу охир-оқибатда 100% лик туловнинг қабул қилинишига сабаб булди.

41 Бундай рухсатлар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 20 мартдаги «Жисмоний шахсларнинг нақд чет эл валютасини олиб киришни тартибга солишнинг чора-тадбирлари хақида»ги №УП-1979 Фармони 4-бандида (авиа- ва темир йул ташуви туловлари қисмида), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 15 апрелдаги «2005 йилгача булган дав- рда Ўзбекистонда туризмин ривожлантиришнинг давлат дастури хақида»ги №УП-2286 Фармони 3-бандида (сайёҳлик хизмат- ларини курсатиш қисмида), Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 24 мартдаги «Биржадан ташқаридаги валюта бозорини ривож- лантиришнинг қушимча чора-тадбирлари хақида»ги №103 қароридан (резидент булмаганларга бошқа хизматлар курсатиш қис- мида) назарда тутилган.

шунингдек, экспорт-импорт операцияларини миллий валютада амалга оширишни кенгайтириш чорат-тадбирларини кўриб чиқиш шарт⁴²;

– моддий-техник ресурсларни маъмурий тарқатишни чеклаш бўйича олиб борилаётган ишларни давом эттириш ва уларнинг эркин бозорини ташкил этиш ҳам ишлаб чиқарувчи-экспортчиларнинг рақобатбардошлилигини оширишнинг муҳим омили бўлиши ва экспортнинг ривожланишини рағбатлантириши мумкин.

Ташқи бозорда миллий ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардошлилигини ва экспорт самарадорлигини оширишда экспортчилар учун хизмат қиладиган бозор инфратузилмаларини ривожлантириш муҳим омил ҳисобланади. Мамалакатимиз кичик корхоналарда маҳсулот тайёрлаш ва уни экспорт қилиш, айниқса, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва уларни қайта ишлаш соҳасида катта салоҳиятга эга. Бироқ ушбу маҳсулотларни тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш ва сотишнинг, айниқса, экспорт қилишнинг самарали тизими мавжуд бўлмаганлиги туфайли ишлаб чиқарувчилар ҳосилнинг ялпи етилиш даврида кўпинча ишлаб чиқариш ва ташиш харажатларини қоплаш имкониятига ҳам эга эмаслар. Етиштирилган ҳосилнинг катта қисми ана шу пайтда нобуд бўлади.

Жаҳон бозорида савдо ўрни учун қаттиқ рақобат кураши олиб борилади. Хорижда исталган маҳсулотни сотиш маркетинг тадқиқотларини ўтказиш, маҳсулотга бўлган талабни ўрганиш, ўз маҳсулотини реклама қилиш, ташишнинг муносиб қимматбаҳо воситаларидан фойдаланиш, етказиб бериш учун шартномалар тузиш ва агар лозим бўлса, ўз манфаатларини судда ҳимоя қилишни талаб этади.

Бутун дунёда маҳсулотни ишлаб чиқариш билан биров шуғулланса, уни сотиш ва экспорт қилиш билан бошқаси машғул бўлади. Бу меҳнат тақсимоли афзалликларидан максимал фойдаланиш имконини беради. Экспортга ихтисослашган воситачи фирмалар бу муаммоларни анча профессионал ва самарали ҳал этишади. Ишлаб чиқарувчилардан, айниқса, кичик ва ўрта корхоналардан (жумладан, фермер ва деҳқон хўжаликларидан ҳам) маҳсулотни сотиб олиш ва экспорт қилиш билан шуғулланадиган тайёрлов корхоналари ва воситачи фирмалар учун қулай шароит яратиш зарурияти ана шундан келиб чиқади. Бундай ташкилотлар ва корхоналарга ҳам ишлаб чиқарувчи-экспортчилар учун берилган имтиёзли шароитларни яратиб бериш зарур.

Воситачи жисмоний ва юридик шахсларга экспорт учун киритилган акциз солиғини ҳозирги пайтда олиб ташлаш бизнинг фикримизча, тўғрироқ бўлар эди. Ушбу солиқларнинг бекор қилиниши ва ишлаб чиқарувчи-экспортчилар учун мавжуд бўлган солиқ имтиёзларини воситачи ташкилотлар ва фирмалар учун ҳам жорий этишдан ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотга бўлган талабнинг ва мутаносиб тарзда нархнинг ўсишидан нафақат экспорт қилинаётган маҳсулотни ишлаб чиқарувчилар, балки бутун иқтисодиёт – экспортнинг ўсиши натижасида ҳам, экспорт операцияларининг самарадорлиги ортиши жиҳатидан ҳам – ютуққа эришган бўлар эди.

Айни пайтда ташқи бозорлардаги савдони маҳсулотни чегарадош мамлакатлар ҳудудидан ташиб олиб ўтиш мураккаблаштиряпти. Мазкур давлатлардаги транзит тўловларининг юқори даражаси ва транзит пайтида маъмурий чекловлар туфайли тўхтаб қолиш муаммоси мавжуд. Бу муаммоларнинг самарали ечими Марказий Осиёда ҳудудий интеграциянинг ривожланиши билан боғлиқдир.

Ҳудудий интеграцион жараёнларнинг тараққиёти экспортнинг ривожланишида ва мамлакатнинг экспорт салоҳияти ортишида, Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон иқтисодиёти билан муштараклашувининг тезлашишида муҳим аҳамият касб этиши мумкин. Ҳудудий интеграциянинг ривожланиши, гарчи иқтисодий сиёсат юритишда қисман суверенитетдан воз кечишга олиб келса-да, бир қатор қулайликлар эга бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардир: – янги соҳаларнинг оёққа туриши учун умумий ва шундан келиб чиққан ҳолда нисбатан улкан ресурслар ва бозорлардан фойдаланиш имконияти, масштаб самарасини берувчи йирик масштабли ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ҳамкорлик ва ҳудуд ичкарисидаги ихтисослашув қулайликларидан фойдаланиш; – истеъмолчилар учун янада кенгроқ бозор ва маҳсулотлар ассортиментига кириш ҳуқуқи; – ҳудудлараро рақобатнинг ривожланиши ва глобал бозорларда маҳсулотлар ҳамда хизматларнинг рақобатбардошлилигини ошириш; – янада йирироқ илмий-техникавий алмашинув имкониятларининг кенгайиши ҳамда фан ва технологияларни ривожлантиришдаги биргаликда ҳаракатларни жамлаш; – янада баланслашган инфратузилмаларни ташкил этиш, масалан, транспорт, банк-молия, коммуникацион ва бошқалар; – бошқа мамлакатлар билан муносабатда, ТНҚ ва халқаро иқтисодий

42 Ўз урнида шуни таъкидлаш лозимки, миллий валютага бу йул билан ишончининг ортиши даргумон. Савол тугилади - кимнинг ишончи: халқнингми ёки хорижий импортёрларнинг? Масаланинг шу жиҳатини ҳам назарда тутмоқ лозимки, купгина ривожланаётган мамлакатлар учун (Ўзбекистон ҳам уларнинг сирасига қиради) экспорт чет эл валютасининг асосий манбаи ҳисобланади.

ташкilotлар даражасида ўз манфаатларини биргаликда янада қатъийроқ ҳимоя қилиш қобилияти, шунингдек, нафақат бутун ҳудуднинг, балки алоҳида ҳар бир давлатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъмин этмоқ.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, давлатларнинг савдо-иқтисодий блокларга бирлашиши савдо имкониятларининг кенгайиши, бозор сиғимининг янада кенгайиши, хорижий сармоялар оқимининг ортиши, рақобатнинг кучайиши ва масштаб самарасига эришиш оқибатида уларнинг иқтисодий тараққиёти суръатларини сезиларли даражада тезлаштиради.

Яна шуниси ҳам аҳамиятлики, МДҲ фаолият юритаётган муддат давомида собиқ ССРИ ҳудудидаги иқтисодий муштараклик сезиларли даражада кучсизланди, кўплаб давлатлар анъанавий бўлиб қолган бозорларни эмас, кўпроқ узоқ хориж мамлакатларини мўлжаллай бошлашди. Оқибатда – МДҲ бозорларидаги улкан улуш бой берилди. Аслида ушбу давлатларнинг, айниқса, Марказий Осиё мамлакатларининг маҳсулотлари рақобатбардошлик даражаси узоқ хорижда жуда паст. Бунга сабаб транспорт харажатларининг жуда юқорилиги ва ривожланган давлатлар бозоридаги юксак техник стандартлар шароитида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларимиз сифатининг пастлигидир. Айни пайтда, рақобатбардошлиликнинг қиймат омили МДҲ бозорларида ривожланган мамлакатлар бозорларидагига нисбатан анча аҳамиятли ҳисобланади. Бундан келиб чиқадики, яқин келажақда тайёр маҳсулотлар ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортининг сезиларли ортиши фақат МДҲ давлатлари бозорида амалга ошиши мумкин, бу эса ҳудудий интеграциянинг ривожланишини назарда тутди.

Ҳудудий ҳамкорликни ривожлантиришда яқинда Марказий Осиё давлатлари бошлиқларининг МОҲТ доирасида сув, энергия ва озиқ-овқат консорциумларини ташкил қилиш ҳақидаги қабул қилган қарорлари бурилиш нуқтаси бўлиб хизмат қилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан ҳудудда ягона умумий бозорни ташкил қилиш ҳақида қарор қабул қилинди. Ушбу ташкilot доирасидаги ҳамкорликнинг келгусидаги ривожиди унга Марказий Осиё малакатларининг барчаси учун асосий савдо-иқтисодий ҳамкор ҳисобланган Россиянинг қўшилиши катта аҳамият касб этади. Буларнинг барчаси, ҳеч шубҳасиз, ушбу мамлакатларда иқтисодий тараққиёт суръатининг тезлашиши ва савдо, иқтисодий ҳамкорлик учун янада кенгроқ истиқболни очади ва шу билан бирга уларни ташқи савдони янада қатъият билан эркинлаштиришга ундайди.

Курс сиёсатини тартибга солиш экспорт ва мамлакат экспорт салоҳиятини рағбатлантиришнинг муҳим омили бўлиши мумкин. Импорт сиёсати протекционизмнинг юқори даражаси билан характерланадиган бир пайтда мавжуд вазият учун миллий валютанинг шаклланган алмашинув курси мувозанат вазифасини ўтайди. Бироқ импортни эркинлаштириш ва ҳудудий интеграциянинг ривожланиши импортга бўлган талабнинг сезиларли даражада ўсишига, ички бозорда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардошлилиги пасайишига ва тўлов балансининг дефицитига олиб келиши мумкин. Миллий валютанинг паст даражадаги ҳақиқий алмашинув курсини ушлаб туриш нафақат импортнинг қимматлашуви натижасида ички бозоримизда миллий ишлаб чиқарувчиларимизнинг рақобатбардошлилигини оширади, балки экспорт ривожини ҳам рағбатлантиради. Бу ёки миллий валюта ҳақиқий алмашинув курсининг камайишига пропорционал тарзда экспортчилар фойдасининг ортиши натижасида⁴³, ёки хорижликлар томонидан – улар учун анча арзон тушиши ҳисобига – миллий маҳсулотларимизга нисбатан талабнинг кўпайиши ҳисобига содир бўлиши мумкин.

Бизнинг назаримизда, курс сиёсати соҳасида юзага келган мавжуд вазиятда энг тўғри йўл миллий валютанинг алмашинув курсини инфляция суръатларига нисбатан тезроқ одимларда тушириш ҳисобланади. Бундай ёндашув миллий валютанинг реал алмашинув курсини импортни эркинлаштириш ва ҳудудий интеграцион жараёнларни ривожлантириш жараёнида унинг даражасини кескин (шок тарзида) ўзгартиришларсиз тушириш имконини беради.

Экспортчиларнинг ахборот таъминотларини яхшилаш мақсадида электрон технологиялар асосида манфаатдор ўзбек ташкilotларига хорижда ўтказилаётган тендер ва конкурс савдолар ҳақида бевосита чет эл ташкilotларининг ўзидан туриб ахборот билан таъминлашни амалга оширадиган махсус ахборот-маълумот тизимини яратиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, товар ишлаб чиқарувчилар ва уларнинг маҳсулотлари ҳамда хизматлари, хорижий бозорларнинг конъюктураси ва уларда савдо қилишнинг шартларини ўзида акс эттирган текин ахборот веб-сайтини тузиш ҳам айни муддао бўлар эди. Юқорида қайд этилган чора-тадбирларни амалга ошириш, бизнинг назаримизда, иқтисодиётнинг очиқлик даражасини анчагина юксалтиради, экспортнинг ва мамлакат экспорт салоҳиятининг ривожланишини рағбатлантиради ҳамда иқтисодиёт ва аҳоли фаровонлигининг ўсиш суръатларини тезлаштиради.

43 Асосан киймати жаҳон бозорида ЭАВ да белгиланадиган кишлоқ хужалик маҳсулотлари.

